Тимофій Герасимов, Іван Романюк

ПРЕСА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ КИЄВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Переосмислення нашого історичного минулого із використанням сучасного методологічного інструментарію та нових підходів на сьогодні є одним із ключових завдань української науки. В цьому контексті особливого значення набуває вивчення історії з антропоцентричних позицій, де фокус уваги дослідника зосереджений на висвітленні повсякденних потреб пересічних людей того чи іншого історичного періоду. Реалізацією цього досить непростого завдання займається новий напрям історичної науки – історія повсякденності. З-поміж незліченної кількості дефініцій «повсякденності», розроблених істориками, філософами, соціологами, на нашу думку, чи не найбільш гнучку та універсальну інтерпретацію цього поняття зробив О. Удод. Згідно з ним, повсякденність є процесом олюднення побуту, психологізацією щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства загалом через призму особистісного сприйняття умов життя[1].

Багатоаспектність повсякденної проблематики якнайкраще підходить для дослідження переломних моментів в історії, які здійснюють всеохоплюючий вплив на життя суспільства в усіх його проявах. Одним із таких стала Перша світова війна – військовий конфлікт, що характеризувався не лише небаченими до того часу масштабами бойових дій, а й ступенем проникнення в повсякденність її сучасників, зокрема жителів Києва – міста, яке слугувало надважливим тиловим центром Південно-Західного фронту російської армії.

Повсякденне життя теперішньої української столиці в роки Першої світової війни неможливо дослідити без використання тогочасної місцевої преси. Саме на початку ХХ ст. масові газети, орієнтовані на широкі верстви населення, стали потужним інформаційним ресурсом, що водночас формував і відображав громадську думку [2]. Попри військову цензуру, преса слугувала своєрідним

[1] Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. URL : https://history.sumynews.com/research/article/226istoriyapovsyakdennostiyakmetodologichnaproblemazalyudinoznavchuistoriyuukrajiniproaktualnististorijipovsyakdennosti.html.

[2] Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 15.

«колективним щоденником», що досить детально та оперативно фіксував різнобічність життя Києва.

Втім, при дослідженні повсякденності міста за допомогою тогочасної преси варто наголосити на тому, що газети, надаючи масу матеріалу на будь-яку тематику, далеко не завжди є корисними для наукового пізнання. Корінь проблеми лежить не лише в об'єктивності висвітлення конкретної події, а в самій специфіці подання газетної інформації, орієнтованої, насамперед, на привертання уваги читацької аудиторії. Гортаючи сторінки газет сторічної давнини, навіть досвідченому історику важко не потрапити в пастку «інтуїтивного враження», яке, згідно з відомим американо-ізраїльським психологом Д. Канеманом, може скластися винятково під впливом тем, обраних редакціями видань, а також через схильність покладатися на евристику доступності[1].

Станом на 1914 р. Київ слугував великим видавничим центром, де виходило до 30 щоденних видань суспільно-політичного характеру[2]. Після початку війни їхня кількість зменшилася. Серед закритих газетних видань був, зокрема, й україномовний часопис «Рада». Для репрезентативності дослідження теми нами було проаналізовано всі номери чотирьох київських щоденних газет: «Киевская мысль», «Южная копейка», «Киевлянин» та «Киев».

Найбільший наклад у місті мало газетне видання «Киевская мысль». У роки Першої світової війни щоденно виходило до 80 тис. примірників[3]. Попри те, що за воєнної доби часопис зайняв абсолютно провладну позицію, ставши потужним рупором російської військової пропаганди, в середовищі реакціонерів продовжувала існувати думка про його соціал-демократичне спрямування та прихильність до єврейського населення[4]. За ідейним напрямом своєрідним «підголоском» «Киевской мысли» була «Южная копейка». Вона завойовувала читацьку аудиторію низькою ціною, «жовтизною» та оперативною подачею новин[5]. Антиподом «Киевской мысли» була літературна й політична «Киевлянин» газета – орган національно-монархічного напряму, що пізніше став ідейно спорідненим із програмою клубу російських націоналістів. Однак ще напередодні війни газета, всупереч державній підтримці, стала втрачати колишню популярність. Ще більш консервативним і радикально-

[1] Канеман Д. Думай медленно... решай быстро. Москва: Издательство АСТ, 2016. С. 15.
[2] Куцик Р. Російськомовна преса Київщини, Поділля та Волині у 1914–1917 рр. // Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць. Вип. 50., 2016. С. 46.
[3] Библиография периодических изданий России 1901–1916: в 4-х т. Том 2. И–П/под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград : ГПБ, 1959. С. 149.
[4] ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 456. Арк. 13
[5] Басенко І. В. Там само. С. 18.

націоналістичним виданням був «Киев», заснований Київським товариством поширення російського друкованого слова[1]. Характерно, що окрім постійних шовіністичних закидів убік «мазепинців» і євреїв, він також відзначався гострою критикою київської влади.

Увесь надрукований в газетах матеріал можна розділити на три групи: інформаційний, літературно-художній та аналітичний.

Інформаційні статті представлені у вигляді оглядів засідань Київської міської думи, звітів про діяльність державних структур і громадських організацій, короткої хроніки місцевих подій. Крім того, регулярно друкувалися оголошення розпоряджень центральної та місцевої влади, повідомлення про видачу продуктів через картки, інформацію про базарні ціни тощо.

Літературно-художні матеріали представлені фейлетонами, різноманітними художніми замальовками, уривками з оповідань, віршів тощо. Попри очевидну присутність в них художнього вимислу, саме з їхньою допомогою жителі Києва «оживають». Це насамперед зумовлено особливістю стилю викладу новин у тогочасних газетах, де пряма мова та інтерв'ю фактично не використовувалися. Цінність літературно-художніх матеріалів полягає також у порівняно меншій залежності від військової цензури, здатності доносити до читачів інформацію «між рядками».

Газетна аналітика періоду Першої світової війни, спрямована на висвітлення найактуальніших питань тогочасного суспільства, виконана у науково-публіцистичному стилі. Усі аналітичні публікації можна умовно поділити на економічні та соціальні. Статті економічного спрямування торкаються впливу війни на побутові проблеми суспільства, а соціального – на питання соціальної адаптації, взаємовідносини між представниками різних соціальних, вікових і статевих груп тощо.

Далі ми з'ясуємо, яким чином означені газети висвітлювали різні сторони повсякденного життя киян упродовж 1914 р. – 1917 рр.

Розпочнімо з, мабуть, найбільш суперечливого та складного аспекту міського повсякдення Києва за воєнної доби – реакції жителів міста на її початок. За відсутності в Російській імперії інститутів, що спеціалізувалися на дослідженні громадської думки, та відповідних документів, на зразок, неопублікованих урядових звітів (наприклад, у Франції)[2], газети є основним і,

[1] Куцик Р. Там само. С. 46–47.
[2] Verhey J. The spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. P. 12.

фактично, безальтернативним джерелом для вивчення суспільних настроїв міського населення Києва на початку Першої світової війни.

Попри те, що офіційно воєнна доба розпочалася 1 серпня 1914 р., коли Німеччина оголосила війну Росії, в масову свідомість городян усвідомлення про закінчення мирного періоду життя проникло за кілька днів до того – в зв'язку з оголошенням імператором Миколою II спочатку часткової й, услід за нею, повної мобілізації[1]. На тогочасних київських газетних шпальтах, присвячених висвітленню соціально-психологічної атмосфери в місті наприкінці липня – початку серпня 1914 р., події інтерпретувалися винятково з проурядової позиції. Увага газетярів фокусувалася як на масових заходах у місті, так і на розмовах окремо взятих киян, викликаних звістками про мобілізацію та оголошення війни.

Преса наголошувала на загальному патріотичному єднанні, попри соціальну, етнічну та релігійну неоднорідність населення. Яскравим прикладом є публікація газети «Киевлянин» від 5 серпня (23 липня), в якій ішлося про об'єднання біля пам'ятника П. Столипіну двох натовпів із російською державною символікою, у загальній кількості понад 10 тис. осіб, один з яких здебільшого складався з юдеїв, а інший – з християн[2]. Мета зазначеного сюжету є очевидною – продемонструвати єдність суспільства в момент вступу Російської імперії у війну, нівелювання імперським патріотизмом національно-релігійних протиріч. Місце для об'єднання двох натовпів в один було обрано невипадково, оскільки саме вбивство євреєм Д. Богровим російського прем'єр-міністра П. Столипіна призвело до зростання в Києві антисемітизму.

Хоча головним чинником, який забезпечив успіх проведення мобілізації на початку війни, преса, цілковито в дусі тогочасної пропаганди, вважала високий рівень усвідомлення призовників необхідності виконання боргу перед Вітчизною[3], висвітлення зазначених подій з використанням літературно-художніх жанрів створювало дещо іншу картину. Характерний приклад – «картинка з життя мобілізаційних днів», опублікована газетою «Киев» 31 липня 1914 р. Одним з її головних героїв був призваний на фронт київський кур'єр Дмитро. Вона завершувалася «міцним сном морально задоволеної людини» у казармі: «Йому снилося, що десь, на небаченому досі полі, серед гуркоту гармат і тріскотіння кулеметів стоїть він, Дмитро. Не той, що носить портфель для підпису панові, а новий, інший якийсь, потужний і сильний, і шукає загубленого

[1] Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця : ТОВ Меркьюрі-Поділля, 2017. С. 98.
[2] Литвиненко / Киев, 22 июля 1914 г. // Киевлянин. 1914. 23 июля. С. 1.
[3] Впечатления // Киевлянин. 1914. 29 июля. С. 2.

десь веселого ротного»[1]. У цьому фрагменті демонструється не стільки бажання стати на захист Батьківщини, скільки кардинально змінити своє життя, надати йому значущості та більшого емоційного забарвлення в умовах війни. Зазначимо, що на цьому мотиваційному чиннику наголошував всесвітньо відомий австрійський прозаїк С. Цвейг, котрий у своєму автобіографічному творі з погляду соціальної психології проаналізував настрої жителів Відня в серпні 1914 р.[2], а його справили значний вплив на інтерпретацію тогочасних подій західноєвропейськими вченими.

Попри те, що київська преса 1914 р. не надає об'єктивних даних щодо рівня підтримки місцевим населенням зовнішньополітичного курсу царського режиму, тобто ідеї необхідності ведення війни, вона досить переконливо засвідчує її тотальний вплив на масову свідомість. Не даючи вичерпної відповіді на питання, скільки киян з ентузіазмом зустріли початок війни, місцеві газети величезним масивом фактів доводять, що переважна більшість городян не була байдужою до тієї доленосної події. Своєрідним моніторингом суспільних настроїв стала рубрика «Южной копейки» під назвою «Настроения. С натуры». В одному з номерів, приміром, розповідалося, як місцеві жителі з надзвичайною активністю зачитувалися газетами в пошуках новин із фронту, ситуативно збираючись групами по кілька десятків осіб для обміну відповідною інформацією[3].

Те, що вплив преси на масову свідомість міського населення став безпрецедентним, свідчили регулярні випадки втечі дітей на фронт, адже саме героїзація та романтизація війни в суспільстві, поширювана газетами, нерідко була тому головною причиною. При цьому, регулярними повідомленнями тогочасної преси про подвиги російських солдатів не обмежувалося – на її сторінках час від часу з'являлася інформація про героїчні вчинки на театрі воєнних дій «юних добровольців». Так, наприклад, 22 грудня 1914 р. «Южная копейка» написала про 8-річного хлопчика А. Сердюкова, котрий пробув на фронті майже 3 місяці. Солдати вирішили відпустити його додому через настання холодів. Він приїхав до Києва в солдатській шинелі та кашкеті, привізши трофейні каску та штик й маючи тверді наміри повернутися до окопів після різдвяних свят[4]. У тому ж часописі ділився спостереженнями за впливом воєнної доби на дитячу психіку відомий київський педагог Т. Лубенець. Одним

[1] Е. Каталей / Отъезжающие (Картинка из жизни мобилизационных дней) // Киев. 1914. 18 августа. С. 2.
[2] Цвейг С. Вчерашний мир/пер. с нем., Предисл. Д. Затонского; вступ. статья К. Федина. Москва : Радуга, 1991. С. 211.
[3] Илка Чёрный / Южная копейка. 1914. 26 июля. С. 2.
[4] Крошечный доброволец // Южная копейка. 1914. 9 декабря. С. 3.

з його проявів були дитячі ігри «у війну», які стали своєрідною формою одержимості. Вони настільки захоплювали дітей, що ті після закриття майданчиків не розходилися по домівках, як раніше, а продовжували їх скрізь, де це було можливо[1]. На думку Т. Лубенця, подібного роду забави давали подвійний ефект: з одного боку, вони викликали в дитини жорстокість, ворожість і нещадність до «ворога», а з іншого – «безмежне співчуття до побаченого пораненого»[2].

Ще одна проблема, з якою стикається дослідник повсякденності Києва в роки Першої світової війни, – це відстеження еволюції сприйняття війни киянами: від досить потужного патріотичного руху в 1914 р. до повної суспільно-політичної дезінтеграції на початку 1917 р. З цілком зрозумілих причин, тогочасні газети прямої інформації щодо зазначеного процесу не надають. Утім, на сторінках київської преси можна знайти факти, які в той чи інший спосіб дозволяють висвітлити зміни суспільних настроїв у певному контексті. Вони нерідко ідентифікуються в моральній площині, яка для газетярів була об'єктом підвищеної уваги насамперед через постійну публікацію ними закликів, що апелювали до філантропічних почуттів населення – допомога нужденним людям вважалася його моральним імперативом. У червні 1915 р. у Києві вийшла друком стаття під назвою «Гримасы улицы». Сьогодні її зміст можна було б інтерпретувати як «Тест на людяність». У ній розповідалося про реакцію киян на втрату чоловіком свідомості в людному місці, коли той під час падіння розбив голову. Те, що далі сталося, автор описав таким чином:

«Збігся натовп, щільним колом обступив його й почав вголос гадати…

Старенька торгівка плаксиво говорить:

- Мабуть, отруївся… Господи Боже! Судома якась і піна з рота.

Але перехожий – статечний міщанин у парусиновому картузі нізащо не погоджується.

- Як же отруївся! Це більше на падучу схоже. Он очі як оскляніли – перша прикмета. Нехай полежить. Як прийде до тями – сам підведеться. В мене двоюрідний племінник отак двічі на день…

Причепурена, декольтована пані, навпаки, вважає, що це просто п'яний.

- Нализався й витягнувся, як свиня в болоті.

За ними, в священному обуренні відходять й інші.

- От народ пішов… Злодії та грабіжники».

[1] Дети и война // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.
[2] Дети и война // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.

Лише після того всього до скривавленого чоловіка викликали «швидку допомогу»[1].

Надзвичайну цікавість становлять газетні публікації літа – початку осені 1915 р. – переломного періоду у війні, коли громадськість остаточно переконалася в марності сподівань на швидку переможну війну, про які вона плекала надії роком раніше. Кількість висвітлених газетами подій була надзвичайно великою. Хоча вони передусім були спричинені невдачами російських військ на фронті, несподіваний вибух так званої «розмінної кризи» став наслідком тенденцій на грошовому й товарно-промисловому ринках – ініційованої урядом заміни металевих грошей банкнотами та дефіцитом міді, необхідної для оборонної промисловості. Це призвело до колосальної кількості зловживань на всіх рівнях, зокрема побутовому. Засоби масової інформації повідомляли про випадки небажання продавців у магазинах давати покупцям решту та відмову відпускати товар у разі відсутності дрібних грошей. Аналогічні явища відбувалися на базарах, у харчувальних закладах, трамвайних вагонах, біля театральних кас. Нерідко загострення стосунків між продавцями та покупцями досягало точки кипіння. У Києві, наприклад, 27 серпня розлючений натовп учинив розгром двох бакалійних лавок за відмову розмінювати кредитні білети[2].

Однією з провідних тем для висвітлення стала неймовірна паніка, яка охопила міське населення Києва після тривожних новин із фронту, значну частину яких воно отримувало з неофіційних джерел. Особливу активність проявляли заможні кияни, тобто ті, хто боявся втратити свої статки внаслідок окупації міста. На місцевий вокзал та до річкових пароплавів йшли незліченні каравани поспішно зібраного в дорогу майна. 14 серпня «Киевлянин» у рубриці «Письмо в редакцию» надрукував лист київського губернатора М. Суковкіна з осудом такої поведінки. Риторика очільника губернії цілковито відповідала (й водночас вказувала) на існування в соціумі виробленого воєнною добою морального кодексу, відповідно до якого тягар війни повинен бути розділений на все населення: як військове, так і цивільне. Він, зокрема, зазначив: «Якщо ми подумаємо про те, що переносять наші брати, котрі цілі місяці сидять в окопах, у багні й сирості, як покірно переносять наші найближчі і поранення розривними кулями, і отруєння задушливими газами, то ми повинні прилучитися тими думками, що для нашого дешевенького добробуту достатньо однієї подушки й двох змін білизни, а інше – нехай гине»[3]. Інформації про соціо-психологічну

[1] Д. Волков / «Гримасы улицы» // Южная копейка. 1915. 1 июня. С. 2.
[2] Недостаток разменной монеты // Южная копейка. 1915. 15 августа. С. 3.
[3] М. Суковкин / Письмо в редакцию // Киевлянин. 1915. 1 сентября. С. 3.

атмосферу тих днів у Києві преса дає предостатньо. До якої міри могли дійти панічні настрої, свідчить, наприклад, замітка «Южной копейки», в якій один з панікерів доводив, що бачив у Жулянах австро-угорців, а ще один – чув у трамваї, начебто хтось на власні очі бачив, як якийсь відставний генерал купував бінокль для спостереження з міста за рухами німецьких підрозділів[1].

Тоді ж левову частку тогочасних газетних шпальт присвячено проблематиці біженства. Особлива увага акцентувалася на тяжкому психологічному й матеріальному становищі біженців. Так, приміром, улітку 1915 р. зазначена вище газета у новоствореній рубриці «Силуэты жизни» ознайомила своїх читачів з низкою незручностей на київському залізничному вузлі, який тоді слугував транзитом для сотні тисяч біженців, що рухалися на схід: «Без жодного попередження з боку залізничної адміністрації вагони з біженцями ставлять в останній запасний шлях, і нещасні біженці, не підозрюючи, що їх далі не повезуть, терпляче чекають день, два, три, коли, нарешті, злощасний потяг рушить і повезе їх далі». Утім, досить часто розраховувати на безоплатний проїзд їм не доводилося: у кращому випадку вони мали право на пільгові ціни в разі пред'явлення залізничникам свідоцтва про приналежність до категорії біженців. Відсутність у більшості з них грошей іноді змушувала до облаштування вагонів під житла. Однак коли у влади виникала необхідність у вагонах, біженців негайно виселяли[2].

Газета «Киев» поневіряння біженців описувала в циклі статей під назвою «Картинки с натуры». «Натурники» потрапляли туди завдяки діяльності Київського відділу Всеросійського товариства допомоги, чиї уповноважені досліджували умови життя тих біженців, котрі зверталися за допомогою до вказаної організації. Один з дослідників, втративши під час утечі з прикордонного району все свої майно, настільки глибоко перейнявся проблемами колег по нещастю, що надсилав до відділу щодня по 10–15 відповідних «картинок». Подаємо один із записів із його щоденника, опублікованих «Киевом» 25 січня 1916 р.: «Сосенков Петро. Мешкає за адресою: вул. Набережно-Хрещатик, 23. Хворіє 3 місяці ревматизмом. На роботу ходити не в змозі. Обідає в харчувальному пункті. Потребує білизну та пальто. Прохач – галичанин. Він мешкає разом з 20-ма іншими односельчанами. (…) Всі 20 душ займають буквально конуру. Сплять усі на голих дошках; обідають на пункті лише тоді, коли не працюють. Бруд за такого скупчення в одній кімнаті –

[1] Прежде и теперь… // Южная копейка. 1915. 3 сентября. С. 1.
[2] Л. Бутовцов / Силуэты жизни. Беженцы // Южная копейка. 1916. 27 июля. С. 2.

неймовірний. Білизни, крім тієї, що на них, жодної. Всі обносилися й допомоги нізвідки не отримують»[1].

Київські газети неоднозначно вказували на безпосередній вплив біженства на маргіналізацію соціуму. Це, наприклад, проявилося в зростанні проституції, зокрема, дитячої. Під час масового руху на схід населення з окупованих територій, що через недостатню організацію супроводжувалися метушнею та тиснявами, типовою ситуацією було загублення дорослими дітей. Саме це влітку 1915 р. спричинило у Києві поширення кіднепінгу. Дітей здебільшого викрадали для їх подальшого примушування до заняття проституцією[2].

На сторінках київської преси міститься чимало інформації про зростання кількості правопорушень, скоєних дітьми. Надавалися відповідні статистичні дані. Так, «Киевская мысль» повідомила, що протягом 10 місяців 1916 р. київський суд для малолітніх розглянув 2073 справи, при цьому, у липні – 129, у серпні – 167, у вересні – 201[3]. Цю проблематику варто розглядати в контексті зростання кількості населення міста (зазвичай нові жителі були представниками незаможних верств населення), що спостерігалася з початку ХХ ст. і, про що йтиметься далі, – в роки війни, та впливу воєнної доби на дитячу психіку й інститут сім'ї.

Натомість опублікована газетами статистика самогубств підтверджує існування протилежної тенденції. Відповідно до неї в Києві протягом 1914–1915 рр. кількість суїцидів скоротилася з 576[4] до 378. З-поміж останніх було 114 чоловіків, 261 жінка та 3 дітей[5]. Ці дані вказували також на те, що в роки Першої світової війни у сфері самогубств відбувся «гендерний переворот», адже в 1915 р. на одного чоловіка припадало дві жінки. Для порівняння, в 1912 р. у найбільших містах Російської імперії на одне чоловіче самогубство припадало 1,75 жіночих[6].

З-поміж усіх проявів девіантної поведінки чи не з найбільшим осудом київські часописи ставилися до шахрайстві на благодійництві, коли в місті з'явився цілий прошарок людей, котрий задля матеріального збагачення цинічно використовував зростання благодійницького руху. Цілком закономірно, особливо багато статей з розповідями про аферистів було в перший рік війни, коли готовність киян до пожертвувань досягла безпрецедентного рівня через

[1] Картинки с натуры // Киев. 1916. 12 января. С. 3.
[2] Мародёры тыла // Южная копейка. 1915. 3 июля. С. 2.
[3] Рост детской преступности // Киевская мысль. 1916. 6 ноября. С. 2.
[4] Скорая медицинская помощь // Южная копейка. 1915. 15 мая. С. 4.
[5] Любопытная статистика // Южная копейка. 1916. 22 мая. С. 2.
[6] Герасимов Т. Ю. Там само. С. 70.

емоційно-патріотичний підйом. В одній з них, наприклад, 23 серпня 1914 р. ішлося про масштабну діяльність група шахраїв, члени якої вдавали із себе працівників благодійного товариства «Іван Сусанін», що «збирали» грошову допомогу для постраждалих від війни. Їхня спеціалізація на виманюванні грошей у місцевих заможних австрійських та німецьких підданих була невипадковою, оскільки останні з огляду на антинімецьку пропаганду та дискримінаційні й репресивні заходи держави, прагнули в подібний спосіб запевнити царський режим у своїй лояльності до нього. Аферисти видавали жертвам обману фальшиві квитанції[1].

Аналіз київської преси дає можливість досить широко розглянути проблематику впливу на масову свідомість киян воєнної пропаганди, спрямовану, не останньою чергою, на поширення антинімецьких настроїв, та повсякденність жителів Києва, котрі кровно чи юридично були пов'язані з ворожими Російській імперії державами – насамперед Німеччини та Австро-Угорщини. Один з яскравих прикладів – оповідання відомого київського журналіста Ю. Зубовського «Вітя». Головним героєм твору був місцевий хлопчик. Одного вечора він став свідком кухонної розмови про війну, під час якої двірник вороже висловлювався проти німців, називаючи їх звірями, оскільки ті начебто вирізали росіянам язики й вуха, а дівчат – ґвалтували. Вразливість дитячої психіки позбавила Вітю здорового сну, йому постійно снилися понівечені російські солдати та «кровожерливий німець зі звіриним поглядом», котрий кидався на його батька-фронтовика[2].

Газети засвідчили численні спроби осіб австро-німецького походження отримати російське підданство з метою уникнення репресивних заходів з боку держави. Так, наприклад, у середині серпня 1914 р. з високою інтенсивністю працювали працівники контори київського біржового нотаріуса, що займалася перекладом на російську мову національних документів та видів на проживання для місцевих підданих Австро-Угорщини та Німеччини. Лише протягом двох днів контору відвідало понад 200 осіб[3].

Водночас у пресі досить часто можна натрапити на інформацію щодо накладення секвестру (встановлена органами влади заборона користуватися майном – авт.) на відомих тоді в місті німецьких підприємців. Один з них – Б. Міллер – найбільший домовласник у Києві, у власності якого перебували десятки будинків. Бізнесмен також володів низкою магазинів і фабрик з виробництва

[1] Аферисты // Киевская мысль. 1914. 10 августа. С. 3.
[2] Витя (Рассказ Юрия Зубовского) // Южная копейка. 1914. 3 ноября. С. 2.
[3] Переход в русское подданство // Киевская мысль. 1914. 1 августа. С. 2.

олійних фарб. На початку війни він намагався переписати майно на ім'я свого родича, однак справі завадила принципова позиція місцевого нотаріуса. Журналіст газети «Киев», не приховуючи упередженого ставлення до фактично розореного Б. Міллера, вказував на доцільність конфіскації майна останнього з двох причин – державницької та побутової, оскільки той у передвоєнний період начебто приїхав до міста, не маючи грошей, і швидко нажив у місті мільйонні статки, а відтак «навряд чи має право на добросердне користування незліченими прибутками (невідомо ще для якої мети) під час війни з його лютими співвітчизниками»[1]. Ця демонстрована шовіністична риторика природно вписувалася в тогочасну державну ідеологію, яку поділяли найбільш радикально налаштовані міські суспільні верстви.

Загострення продовольчих потреб населення Києва небезпідставно було чи не найбільш актуальною проблемою міського повсякдення за воєнної доби, на що місцева преса реагувала відповідним чином. Досліднику повсякдення міста зазначеного періоду навряд чи вдасться знайти хоча б одну газетну сторінку, де б у тому чи іншому вигляді не було інформації щодо цін на товари широкого вжитку, а також їхньої доступності та якості.

У тривалій Першій світовій війні продовольче питання мало надзвичайно велике політичне й емоційне значення. Німецький генерал Е. Людендорф невипадково вказував на безпосередній вплив харчування на фізичний та духовний супротив індивідуума викликам воєнної доби[2]. А один із західноєвропейських істориків стверджував, що Перша світова війна була більше «війною» з хліба і картоплі, ніж зі сталі або боєприпасів[3]. Сформоване ще до війни в масовій свідомості упереджене ставлення до представників торгівельної сфери чітко простежувалося на газетних шпальтах. За воєнної доби воно посилювалося категоричним неприйняттям отримання фінансової вигоди за рахунок економічно необґрунтованого підвищення цін. Будь-які подібні прояви ставали предметом підвищеної уваги газетярів. Уже за день до оголошення Німеччиною війни Росії вони фіксували різке подорожчання товарів широкого ужитку. Такі дії торгівців пояснювалися мобілізацією – перед від'їздом солдати та офіцери запасалися найнеобхіднішими товарами[4].

Нового забарвлення тема спекуляції набула в другій половині 1915 р. Цьому значною мірою сприяла військова пропаганда, яка після «Великого

[1] Икс / Киевская неметчина // Киев. 1914. 31 января. С. 3.
[2] Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. / [пер. с нем. Свечина А.А.]. Москва : Издательство Вече, 2014. С. 310–311.
[3] Proctor T. M. Civilians in a world at war, 1914–1918. New York : New York University Press. 2010. P. 86.
[4] В городе / Киевлянин. 1914. 19 июля. С. 3.

відступу» перемкнулася на «внутрішній фронт», де існував «внутрішній ворог», до якого влада зараховувала «російських німців», противників війни і спекулянтів[1]. Тому, скажімо, у надрукованому наприкінці 1915 р. у газеті «Южная копейка» вірші торгівців-спекулянтів вважали гіршими від зовнішніх ворогів Російської імперії:

«Германец, турок, австрияк –
Разят нас честно и открыто
(Не мало их в боях убито).
Торгаш-кулак – наш тайный враг.
Торгаш, тевтон, осман и шваб –
Они все четверо в союзе.
Те трое, в гневе дерзновенном,
Разят мечом, войдя в забор,
А этот действует безменом
Исподтишка, как мародёр»[2].

Пошук винних у ціновому свавіллі спонукав газети до «журналістських розслідувань». Їхні результати свідчать, що якщо одна частина громадськості серед винуватців бачила корумпованих представників влади (наприклад, «Южная копейка» писала про спекулятивні дії продавців хлібної лавки на Подолі, яка належала гласному Київської міської думи І. Дембіцькому[3]), то інша в усьому звинувачувала єврейське населення. Виразником таких настроїв була газета «Киев». У 1915 р. на її сторінках зазначалося, що зникнення хліба і його подорожчання було спричинено «єврейським націоналізмом». Обвинувачення ґрунтувалося на перебуванні всіх п’ятьох київських млинів у власності євреїв, які начебто продавали борошно переважно представникам своєї національності[4].

Аналіз київської преси дозволяє розширити уявлення про рівень життя широких верств. Якщо в архівних документах неважко знайти відомості щодо доходів представників окремих професій та, зокрема, їхньої платоспроможності, то газети розкривають проблему впливу зниження рівня життя на соціальні настрої в Києві. Так, восени 1916 р. на газетних шпальтах спостерігалася дискусія щодо оплати праці робітників. Підґрунтям для неї слугувало те, що внаслідок мобілізації працездатних чоловіків виник колосальний попит на робітників, автоматично підвищуючи оплату їхньої праці. Так, якщо в 1914–

[1] Medyakov A. Propaganda at home (Russian Empire). URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_russian_empire
[2] Торгаш-кулак // Южная копейка. 1915. 9 декабря. С. 2.
[3] Летучие заметки // Южная копейка. 1915. 7 березня. С. 2.
[4] Мучной вопрос в Киеве // Киев. 1915. 26 мая. С. 3.

1915 рр. щоденна платня некваліфікованого робітника збільшилася з 1 руб. 20 коп. до 2 руб., то восени 1916 р. вона вже доходила до 6–7 руб. Це дало привід реакційним колам через газету «Киев» поширювати в міському соціумі чутки про величезні заробітки серед пролетаріату (називали навіть неймовірну суму – 40 руб. на день)[1]. У відповідь, в «Южной копейке» було зазначено, що попри зростання оплати фізичної праці, матеріальне становище робітників та їхніх родин залишалося невисоким, оскільки через військовий призов віковий склад пролетаріату змінився – багато робітників були похилого віку і часто на їхньому утриманні перебували по 2–3 сім'ї мобілізованих синів[2].

Ще одним проявом деформуючого впливу Першої світової війни на добробут киян, на якому газети загострили увагу, було зростання соціальних контрастів – збільшення розриву між бідними та багатими, за якого нерідко капітал других зростав за рахунок перших. Ось, що, наприклад, наприкінці 1915 р. написала з цього приводу«Киевская мысль»: «В ці дні місто живе дивним життям. Воно сповнене контрастами. Ніколи ще не було в нас таких блискучих зборів у театрах та такої шикарної публіки на вулицях, у кав'ярнях, ресторанах. І ніколи ще не було в місті стільки бідняків-біженців». Як мінімум не гірше, ніж до війни, йшла торгівля в ювелірних магазинах[3].

У повному обсязі київські газети висвітлювали перебіг антиалкогольної кампанії, сутність якої полягала в забороні на продаж населенню спиртних напоїв, впровадженій владою на весь період війни. Преса неодноразово показувала, наскільки масштабними були соціальні наслідки боротьби з пияцтвом. Зокрема, у вересні 1914 р. київський карикатурист В. Федорович у яскравій іронічній формі продемонстрував, як «сухий закон» змінив стосунки подружньої пари. На першому малюнку під назвою «до війни» він зобразив заплакану дружину, яка сварила звеселеного чоловіка, на другому – «зараз» – картина з точністю до навпаки – щаслива усміхнена жінка обіймає надзвичайно засмученого пана[4].

Впродовж перших місяців війни у київських газетах наголошувалося на позитивних наслідках антиалкогольних заходів у державі. По-перше, відбулося покращення криміногенної ситуації в місті (статистика вказувала на різке падіння злочинності, оскільки раніше приблизно 75 % злочинів скоювали під дією алкоголю) і набагато рідшими стали випадки сімейного насильства[5]. По-

[1] Рост заработной платы // Киев. 1915. 16 листопада. С. 1.
[2] Виновными себя не признают // Южная копейка. 1916. 9 октября. С. 3.
[3] Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 11 листопада. С. 2.
[4] В. Федорович / Карикатура // Южная копейка. 1914. 27 августа. С. 2.
[5] Падение преступности // Киев. 1914. 9 сентября. С. 3.

друге, зменшення споживання населенням алкоголю сприяло збільшенню обсягів вкладів в ощадні каси, зокрема робітниками. Наприклад, у вересні 1914 р. на київському Подолі число вкладників із робітничого середовища виросло на 35–40 %[1]. По-третє, як стверджувала «Южная копейка», майже цілковито зникла звична для міських вулиць картина – валяння сп'янілих осіб під парканами[2].

Однак незрівнянно більше інформації київська преса нам надає про негативний бік «сухого закону»: незаконне виробництво алкоголю; виписування лікарями рецептів (або їх підробка) для отримання спирту в аптеках[3]; вживання денатурованого спирту та різного роду сурогатів, які завдавали непоправної шкоди здоров'ю городянам, часто закінчуючись летальними випадками[4] тощо

Пожвавлення театрального життя в Києві, про яке зазначали місцеві газети, мало безпосередній зв'язок із антиалкогольною кампанією. Про це, зокрема, свідчить публікація «Киевской мысли» (квітень 1915 р.), яка цитує слова відомого тогочасного театрального критика А. Кугеля. Він вважав, що в період війни театр повинен був стати культурним замінником спиртних напоїв, оскільки той «слугує сп'янінню безалкогольному, й найпростіше може замінити алкоголь»[5].

Попри очевидне переважання репертуару аполітичного характеру, який давав змогу втомленим війною глядачам, принаймні, тимчасово відволіктися від насущних проблем, час від часу на сценах Києва грали вистави на воєнну тематику. Про це можна дізнатися як з надрукованих у газетах відповідних афіш, так і з публікацій, присвячених театральному життю. Наприклад, починаючи з осені 1914 р. у київському театрі Мевеса ставили п'єсу французького письменника-публіциста Г. Леру «Ельзас» (1913 р.), у якій армія Франції під «Марсельєзу» переможно ступила на свої землі, втрачені після франко-пруської війни 1870–1871 рр.[6].

Тогочасні газети також наводять дослідника на ще один зв'язок між «сухим законом» і сферою дозвілля. Він полягав у небувалому зростанні потягу киян до азартних ігор. Подібно до алкоголю вони давали гострі відчуття і

[1] Трезвые дни рабочих // Киев. 1914. 20 сентября. С. 4.
[2] Митька // Южная копейка. 1914. 29 сентября. С. 2.
[3] Ходатайство аптекарей // Киевская мысль. 1914. 23 декабря. С. 3.
[4] Прежде и теперь // Киевская мысль. 1915. 4 февраля. С. 5; Потеря зрения у «ханжистов» // Южная копейка. 1917. 25 февраля. С. 2.
[5] Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 3 апреля. С. 3.
[6] Театральные заметки // Киевская мысль. 1914. 7 октября. С. 2.

призводили до залежності. Особливо це стосувалося гри в карти[1] й більярду[2], де нерідко грали на гроші.

Зумовлене Першою світовою війною загострення квартирного питання в Києві для газет було однією з провідних тем для висвітлення. Зазначена проблема насамперед полягала в погіршенні стосунків між сторонами житлової оренди – домовласниками і квартиронаймачами. Про перші їхні прояви київська преса розповідала восени 1914 р., коли в місті спостерігалося масове виселення з орендованих жител представників чисельної й соціально-незахищеної категорії населення – так званих родин запасних. Газетні шпальти буквально щодня повідомляли про неспроможність дружин призваних на фронт чоловіків своєчасно розрахуватися за квартири. Називалися окремі приклади свавілля домовласників[3].

«Южная копейка» зазначала, що після невдалої кампанії російських військ навесні-влітку 1915 р., наслідком якої стала масштабна евакуація та величезна кількість біженців, маршрут яких пролягав через Київ, у свідомості жителів міста гострота квартирного питання затьмарила собою такі актуальні проблеми, як: непомірно високі ціни на продукти харчування, недоступність для широкого загалу одягу та взуття, відсутність гасу та дров тощо[4]. Деякі городяни всупереч власній гідності готові були жити навіть у сараях чи на горищах[5]. Кількість безхатченків стрімко збільшувалася. Серед них, зокрема, опинився майже увесь склад 2-го міського театру, виселений власником готелю «Регіна»[6].

Дослідженню загострення житлових проблем у Києві може суттєво допомогти застосування статистичного методу. Так, на житлову кризу в місті вказувала статистика газетних оголошень відповідного змісту. Ми проаналізували номери «Киевлянина» за 1914–1916 рр., обравши щорічний часовий проміжок з 1 по 7 вересня. Нами встановлено, що в 1915 р. число пропозицій щодо надання житла в оренду скоротилося майже в п'ять разів (зі 150 до 32), а в 1916 р. – воно зменшилося до 12. Крім того, впродовж аналогічного періоду 1916 р. газета опублікувала 10 оголошень від шукачів житла, чого в 1915–1916 рр. нами не було виявлено.

Проблеми житлово-комунального характеру самим лише квартирним питанням не обмежувалися. За воєнної доби київська преса регулярно писала про

[1] Игорные дома // Южная копейка. 1915. 6 апреля. С. 3.
[2] Биллиарды // Киевская мысль. 1914. 11 декабря. С. 4.
[3] Стыдно! // Южная копейка. 1914. 6 сентября. С. 2.
[4] Осенние перспективы // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 2.
[5] Мухомор / «Квартирное» // Южная копейка. 1916. 9 сентября. С. 2.
[6] Бродяги // Южная копейка. 1916. 11 сентября. С. 2.

низькоякісне вуличне освітлення[1], дефіцит гасу[2], незадовільне водопостачання[3], нестачу дров[4].

Багато уваги було приділено проблемам функціонування київського трамвайного господарства. Недостатня кількість вільних місць у електричному транспорті спричинювалася використання частини трамваїв військовим відомством для перевезення поранених до лазаретів і вантажів. Тому вже в 1914 р. кількість пасажирських вагонів, що рухалася міськими вулицям, скоротилася зі 190 до 90–95[5]. І якщо нестачу трамваїв компенсувати було неможливо, то призваних на фронт кондукторів-чоловіків зазвичай замінювали жінками. Останні стали невід'ємною частиною повсякденного життя міст, будучи яскравим проявом емансипації жінок в тогочасному суспільстві, які все частіше займали місця мобілізованих чоловіків. Як правило, жінки-кондуктори у відносинах із пасажирами демонстрували на порядок вищу принциповість та безкомпромісність, ніж у їхніх колег протилежної статі, що могло проявлятися в їхній не зовсім інтелігентній поведінці. Про це неодноразово писали київські газети, формуючи тим самим у масовій свідомості негативний образ жінки-кондуктора. Їх зображали у фейлетонах, де називали «злючими церберами», «трамвайними мегерушками» тощо[6].

Чимало газетних матеріалів присвячено погіршенню санітарного становища Києва. Хоча місто мало міську каналізацію, із початком війни вона працювала з надзвичайним перевантаженням, оскільки до її мережі потрапляло багато сторонніх предметів у вигляді бинтів, марлі, великих клубків вати та інших перев'язувальних матеріалів із лікарень та лазаретів[7]. Проблеми із каналізацією доповнювалося малою кількістю працівників міських санітарних обозів. Значне збільшення робітникам зарплати не принесло результат. Тому київські санітарні служби не могли оперативно виконувати роботи з очищення місцевих вулиць та базарів[8].

Досить цікавий зафіксований газетярами історичний факт – поява в місті у вересні 1916 р. величезної кількості пацюків. Характерно, що вони з'являлися в тих частинах міста, де їх раніше ніколи не бачили. Причина такого явища передусім полягала в скороченні виробництва на деяких місцевих млинах та в

[1] Возобновление освещения на улицах // Южная копейка. 1915. 16 декабря. С. 2.
[2] Недостаток керосина // Киевская мысль. 1915. 12 ноября. С. 2.
[3] Дровяной голод // Южная копейка. 1915. 1 марта. С. 2.
[4] Как мы покупали дрова // Киевская мысль. 1915. 3 марта. С. 3.
[5] Совещание об урегулировании трамвайного движения // Южная копейка. 1917. 17 февраля. С. 2.
[6] Чок-Бор / Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 14 октября. С. 2.
[7] Неблагоустройство канализационной сети // Киев. 1915. 1 декабря. С. 4.
[8] Недостаток робочих // Киев. 1915. 24 августа. С. 4.

закритті великих продовольчих складів і сховищ, унаслідок чого гризуни рискали Києвом у пошуках їжі[1].

Оскільки санітарне становище мало безпосередній вплив на систему охорони здоров'я, функціонування останньої стало предметом підвищеної зацікавленості київських часописів. Найперше, що вони відзначали – нестачу лікарського персоналу, значну частину якого мобілізували, та збільшення навантаження лікувальні заклади внаслідок перебування в місті великої кількості хворих та поранених військовослужбовців російської армії, догляд за якими за воєнної доби був пріоритетним. Внаслідок того, наприклад, киянам на стаціонарне лікування можна було потрапити лише після діагностування гострої хвороби або ж за допомогою протекції медичного персоналу. А відвідування міських амбулаторій потребувало від городян багато часу та терпіння, адже в чергах до лікарських кабінетів їм доводилося стояти годинами. Це стало причиною зростання попиту на послуги вільнопрактикуючих лікарів. Під час війни їхні приймальні зазвичай були переповненими[2].

Ще одним болючим питанням у повсякденному житті жителів Києва було різке зростання цін на медикаменти. Преса зазначала, що це призводило до частих випадків відмови незаможних городян використовувати лікарські рецепти. Типовою також стала невідповідність між цінами на ліки, зазначеними в прейскурантах, та аптекарською таксою. Зокрема, в одній із фармацевтичних фірм Києва 1 кг борної кислоти продавали по 3 руб. 50 коп., замість 2 руб. 23 коп., валідол – по 14 руб., замість 10 руб. 15 коп. тощо[3].

Таким чином, київська преса 1914–1917 рр. є тим історичним джерелом, без якого неможливо здійснити комплексне дослідження повсякденного життя жителів Києва зазначеної доби. З огляду на багатоаспектний характер повсякденності саме місцеві газети, спрямовані на висвітлення найбільш актуальних подій міського життя для привертання уваги читачів, надають досліднику не лише колосальний масив історичного фактажу в його різних інтерпретаціях, а й допомагають йому чітко окреслити коло повсякденної проблематики, детальне вивчення аспектів якої здійснюватиметься разом із використання інших видів історичних джерел. Останнє продиктоване як самою необхідністю залучення якомога ширшої джерельної бази для її репрезентативності, так і суб'єктивною природою газетних матеріалів.

[1] Нашествие крыс // Южная копейка. 1916. 9 сентября. С. 2.
[2] Налог на… больных // Южная копейка. 1915. 30 июля. С. 2.
[3] И. Квасковский / Письмо в редакцию // Киевская мысль. 1915. 11 декабря. С. 5.